

DE KEERSOPPER

Jaargang 12

Nr. 46

Juni 2017

ER IS ER EEN JARIG

Heemkundekring

Bergeijk

DE KEERSOPPER

NR 46

juni 2017

ER IS ER EEN JARIG

HULDE AAN EEN 650-JARIGE

Woensdag 17 mei 2017 is een dag die ons nog lang zal heugen. Het is de dag waarop we oog in oog staan met het monument dat misschien wel het interessantste en meest eerbiedwaardige van Bergeijk mag heten: de klok Katherina. Deze zomer vieren wij haar 650ste verjaardag.

Zeshonderdenvijftig jaar oud!!! Toen zij gegoten, gedoopt en geïnstalleerd werd, woedde elders in Europa de Honderdjarige Oorlog. De paus van Rome had zijn toevlucht in het superdeluxe ballingsoord Avignon gezocht. Brabant werd geregeerd door hertogin Johanna. Het Kempenland was woest en ledig, het domein van schapen en hun herders. Maar Bergeijk

wás er al. Wat heet: het was al mans genoeg om een kerk met een toren te onderhouden en daarvoor zijn eigen klok te laten gieten. Niet zomaar een klok: de Katherina, groot (1,45 m hoog en 1,55 m breed), zwaar (zij weegt 670 kilo) en voorzien van een machtig stemgeluid.

Theo Antonis wacht ons op met de sleutel. Als trouw dienaar van Petrus opent hij het Luihuis. We betreden het voorgeborchte. Gezeefd licht valt binnen door kieren tussen planken en dakpannen. Er is een wirwar van eikenhout, getekend door de ouderdom maar nog zeer goed in staat zijn zware last te dragen. Er is ook een ladder die smal en zeer steil naar een krap bemeten mangat leidt. Slecht in toom gehouden corpulentie en door langdurig gebruik stram geworden spieren strekken hier niet tot aanbeveling. Maar boven wacht de klok. Zwaargebouwd, dof van ouderdom, maar vooral: imponerend. We worden er stil van. Zij draagt ook een tekst, maar die laat zich in de schemering niet ontcijferen. Opmerkelijk is dat de onderrand niet gepolijst is maar ruw aandoet. Daar zijn de sporen te zien die ontstonden toen zij uit haar stenen cocon werd gehaald. Zeshonderdenvijftig jaar geleden.

Het is deze klok waaraan deze zomer in de Hofkerk een tentoonstelling wordt gewijd. En waaraan, mede met het oog daarop, de complete zomereditie van onze Keersopper is gewijd. De redactie is voor deze gelegenheid uitgebreid met Dick Zweers en de al genoemde Theo Antonis. Zij hebben ons vaste team – dat zich overigens zelf ook niet onbetuigd laat – met een schat aan specifieke kennis en beeldmateriaal verrijkt. Dit alles om er voor te zorgen dat Katherina op haar verjaardag de eer krijgt die haar toekomt. Zelf zal Katherina op de expositie niet van

de partij zijn. Zij heeft nu eenmaal voor een verborgen leven gekozen en blijft op haar post in het Luihuis. In de geest zal zij bij ons zijn. En waar dat past zal zij natuurlijk ook haar stem laten horen.

Wij wensen u veel leesplezier.

Cas van Houtert (eindredacteur).

EEN KLOK GENAAMD KATHERINA

Wie kent er onder de Bergeijkse schonen geen To, Trien, Toke, Toosje, Karin, Cato, Toos, Cathrien, of Katrien? Of de hedendaagse varianten Karin en Carine? De naam wijst op een eeuwenoude Bergeijkse devotie tot de heilige Catharina van Alexandrië. Een verering die bloeide in de late middeleeuwen. Haar naam komt uit het Grieks en betekent ‘de zuivere’. ‘Heiligen, 365 dagen kunst en geloof’ schrijft Giorgi Rosa: "*Catharina was*

vermoedelijk van voorname afkomst. Ze weigerde te trouwen omdat ze haar maagdelijkheid aan Christus had gewijd. Catharina protesteerde tegen de vervolgingen van keizer Maxentius en werd daarom gemarteld op een rad en daarna omstreeks het jaar 305 onthoofd. Ze wordt afgebeeld als een voorname jonge vrouw met als attributen het rad, een palmtak, het zwaard en de ring van het mystieke huwelijk. De H. Catharina wordt aangeroepen door zogende vrouwen, schipbreukelingen en tegen migraine. Ze is patrones van redenaars, filosofen, notarissen, kleermakers, stilisten, spinsters, voermannen, pleegmoeders en voedsters."

Ook in onze regio kent de verering van de heilige Catharina een lange traditie. Verschillende kerken zijn aan haar gewijd, zoals die van Eindhoven en Hoogstraten. In het manuscript ‘De oude Hofkerk’ schrijft meester Panken onder het kapittel ‘Kerk en Versieringen’: In 1553 waren er zes altaren. In volgorde van

belangrijkheid (de rangorde werd bepaald aan de hand van de inkomsten) waren dat het hoogaltaar; het Catharina-altaar; het altaar van het Heilig Kruis, de Heilige Geest en Bartholomeus; het Maria-altaar; het altaar van Petronella en Magdalena en het altaar van Petrus, Paulus en de heilige *Catriena*. De oudste rechten kwamen in Bergeijk toe aan de apostel Petrus, de patroon van de parochiekerk.

Terwijl vele dames in Bergeijk naar Catharina heten, dragen vele heren doopnamen die zijn afgeleid van de H. Petrus; *Piet, Pieter, Peer of Peter*.

De wat in onbruik geraakte titel Petrus' Banden bevestigt de hoge ouderdom van de parochie. Die is intussen ook gebleken uit archeologisch bodemonderzoek. Het oudste bewijs van de Bergeijkse Catharina-devotie zal wel de Katherinaklok uit 1367 zijn. In het oude hertogdom Brabant zijn maar liefst acht middeleeuwse Catharinaklokken aangewezen. Dit getal wordt slechts overtroffen door de twintig Maria-klokken. Andere heiligen volgen op flinke afstand.

Onder de vele kerkklokken die behouden bleven, zijn die uit de Middeleeuwen betrekkelijk zeldzaam. Een klok die nog wordt gebruikt, noemt de zeer goed

ingevoerde publiciste Elly van de Moosdijk heel treffend *een levende klok*. Onze Katherina is er zo een. Daar mag Bergeijk trots op zijn. Zij laat dikwijls, minstens wekelijks vóór de hoogmis, haar sonore klank horen. Over haar doen ook oude verhalen de ronde. De legende bijvoorbeeld dat de klok eeuwenlang elke avond om negen uur werd geluid uit dankbaarheid van een goeude man die dankzij de klok zijn weg uit het moeras had gevonden.

Behalve levende klokken zijn er exemplaren die in musea worden bewaard. Een volledige inventaris van oude klokken is in Nederland niet voorhanden. Als in een toren de bliksem insloeg - en dat gebeurde dikwijls - of door andere oorzaak brand uitbrak, gingen niet zelden de klokken verloren. Bij oorlogen werden klokken geroofd en omgesmolten tot wapentuig. In 1992 werd in het Beiaard- en Natuurmuseum in Asten een tentoonstelling gehouden onder het motto: 'Wie met klokken schiet, wint de oorlog niet'. Helaas was het zowel in Vlaanderen als in Nederland tot in het midden van de jaren '60 van de vorige eeuw gebruikelijk om bij de

aanschaf van nieuwe klokken de oude, vaak historisch waardevolle exemplaren, als oud metaal in te leveren om de kostprijs te drukken. Ook de materiaalschaarste zal daarbij een rol hebben gespeeld. Hoe dan ook, het historisch besef moest nog groeien.

Van klokjes naar klok

De klok behoort tot de oudste muziekinstrumenten. Aan de publicaties van André Lehr (1991) en Elly van de Moosdijk (2004) ontleen we een stukje geschiedenis. In de 15e eeuw voor Christus waren er al klokjes. Het gebruik van klokken zoals wij dat kennen, stamt uit het nabije Oosten. Archeologisch bewijs leidt naar de tijd omstreeks 1500 v. Chr. De oudste vermeldingen van het gebruik van klokken gewagen van ‘lichtzinnigheid van zondaars’.... (Van de Moosdijk). Een grotere tegenstelling tot innige devotie was bijna ondenkbaar.

Hoe lang er al grote klokken worden geluid die tot ver in de omtrek hoorbaar zijn, is niet bekend. Dit ondanks gedegen onderzoek. Duidelijk is dat de oudste klokjes klein waren. Niet duidelijk is ook of het gebruik om

tijdens vieringen klokjes en bellen te luiden teruggaat tot de vroege Middeleeuwen. We denken dan bijvoorbeeld aan het bellen vóór of tijdens de consecratie.

Er is een bericht uit 323 dat melding maakt van klokken die wellicht een dergelijke functie hebben gehad. In een bericht uit 802 wordt gemeld dat een kerk tenminste één klok hoorde te

bezitten. Sinds de achtste eeuw worden klokken gewijd. Klokgieters kregen het in de 11e en 12e eeuw voor elkaar om klokken van meer dan 1000 kilo te gieten. Op die manier presteerden ze het een klok een vèr dragend geluid mee te geven. De naam van de Benedictijner monnik

Theophilus (1070–1125) en zijn geschrift ‘*De diversis artibus*’ (Over verscheidene Kunsten), is daarmee verbonden. De bij uitstek christelijke traditie van het klokluiden begon in zijn tijd. Hij propageerde overigens een in zijn tijd al verouderde manier van gieten, *de horizontale gietmethode*. Dit roept de vraag op of hij zelf de gietkunst beheerste.

Een oude, nog bestaande klok waaraan zijn naam wordt verbonden, hangt in de toren van de rijks-benedictijnenabdij van Hersfeld. Zij is tussen 1036 en 1059 gegoten. Het was een voor die tijd grote klok van maar liefst 1000 kg en heeft de vorm van een bijenkorf.

De tijd waarin een klok *zo zwaar moest zijn dat ze door heel de parochie te horen was* (Lommel, 1660; J.W. Hagen; 1993), lag nog in een ver verschiet.

In ons land zijn drie klokken bekend waarvan verondersteld wordt dat zij de oudste zijn. Dat zijn die van Buchten (L.), Oudega (Smallingerland, Fr.) en Willemstad (N.Br.). Ze dateren uit de twaalfde- en vroege dertiende-eeuw en worden nog geregeld geluid. Die van Willemstad hangt in het stadhuis maar was denkkelijk voorheen een kerkklok. Deze klokken ontstonden toen de klokkengieterkunst nog in de kinderschoenen stond. Nederland kent verschillende grote klokkendeskundigen, die ook wel onder de titel *campanoloog* door het leven gaan. Heel bekend is bij voorbeeld de al genoemde André Lehr, die ongeveer driehonderd publicaties het licht deed zien en ook mede oprichter van het Beiaardmuseum in Asten was. Van zijn hand is het boek ‘Van paardebel tot speelklok’. Zijn collega Elly van de Moosdijk publiceerde met anderen het boek ‘Klokken van wereldklasse’. In 2004 zag haar studie over de klokken in het oude hertogdom Brabant het licht. Net buiten de huidige provincie Noord-Brabant ligt het plaatsje Niftrik. Zijn klok uit 1318 wordt in het museum van Asten als oudste museumstuk bewaard. Willemstad, gesticht in 1583, ligt in de noordwesthoek van de provincie, een gebied dat vanouds Hollands is. Dat geldt ook voor Geertruidenberg en Heusden, plaatsen met een ingewikkelde geschiedenis en ligging in een grensgebied. In Heusden

bleef een Mariaklok uit 1334 museaal bewaard. Deze klok is in 1954 onder de vloer van een nevenruimte van de kerk gevonden en moet daar al voor 1572 zijn terechtgekomen. Ook over de Mariaklok van Vorstenbosch (1350-1400) heeft het museum in Asten zich ontfermd. In 1927 dacht men ten onrechte dat Jacobus van Helmont de gieter was. De Mariaklok van het nabije, intussen tot Brabant horende Aalburg is maar een jaar jonger (1368) dan onze Katherina. Zij is waarschijnlijk van de hand van dezelfde gieter.

Gieten in de kerk

In de late middeleeuwen was het gebruikelijk om een klok in de kerk te gieten. Archeologen hebben dergelijke klokgieterijen opgegraven, niet alleen in Bergeijk maar ook in Dommelen en Reusel. De keuze om klokken in de kerk te gieten, hing ongetwijfeld samen met het te grote risico van het transport. Voorheen vervoerde men klokken per schip. De wegen waren te slecht om zo'n avontuur aan te gaan. Dit verklaart ook waarom van de

meeste klokgieters in de late Middeleeuwen geen vaste verblijf- of werkplaats bekend is. De opkomst van beiaarden, met veel kleinere klokken, bracht daar verandering in. Zo werd de beroemde 'Noteman' in De Bossche kathedraal in 1641 gegoten door Jacob Noteman uit Leeuwarden. Hij heeft in 1642 aan de Sint-Jan

tien klokken geleverd. Een mislukte poging om de grootste klok in Den Bosch te gieten, werd gevolgd door een succesvolle in Leeuwarden. Het kostte nog veel hoofdbrekens om de klok op zijn plaats te krijgen.

Johan Biemans heeft verslag gedaan van de opgravingen die in de zomer van 1974 in de Hofkerk plaatsvonden onder leiding van dr. H. Halbertsma. Frans Theuws was daar als student bij betrokken als assistent van H. van Pernis. De gietvorm die bij deze opgraving werd aangetroffen, bevond zich binnen de kerk, dicht bij de toren. Er was daar ook een goot gegraven. Het eigenlijke gieten (met verzegend vuur en vloeibaar brons, opwolkende

rook en neerslag van roet) vond dus niet, zoals elders, buiten maar *in* de kerk plaats.

De klokgieter Jacobus van Helmont

Elly van de Moosdijk veronderstelt dat klokgieters afspraken maakten om niet in elkaars vaarwater te komen. Wanneer dat toch gebeurde, zal dat de oorzaak zijn geweest dat de naam van de gieter niet op een klok te vinden is. Van de Moosdijk heeft zorgvuldig de klokopschriften vastgelegd en in 2004 gepubliceerd. Daaruit blijkt dat onze Katherina waarschijnlijk de eerste klok van Jacobus van Helmont is en de enige die nu nog zijn naam draagt.

Het opschrift luidt: + VOCOR * KATHERINA * ME * FECIT * IACOBUS * DE * HELMONT * M^o CCC^o * LXVII° Vertaald: *'Ik heet Katherina, Jacobus van Helmont maakte mij 1367'*. De enige andere klok die zeker door Van Helmont is gegoten was de Mariaklok van Sevenum (1369, oorlogsslachtoffer). Vrijwel zeker ook die van Aalburg (1368) en verder de Mariaklok van Den Bosch (1372) en Martinusklok Venlo (1373).

Plaats voor twee

Ook het monument waarin de Katherina nu al bijna drie en een halve eeuw domicilie houdt, het Luidhuis, is in alle opzichten de aandacht waard. Het is het jongste, maar ook het enig overgebleven exemplaar in het zuiden van ons land. Hapert is wel een moderne klokkenstoel rijk, uitgevoerd in staal.

Er stonden in het oosten van onze provincie vroeger zeker acht van dergelijke bouwsels. Dat van Strijp is in 1935 afgebroken, laat genoeg om op foto zijn fysieke ondergang te overleven. Van die in Westerhoven, Dommelen, Stratum, Knegsel, Zeelst en Someren zijn nog

afbeeldingen bewaard. De klokkenstoel van Westerhoven verdween in 1825, die van Knegsel in 1821.

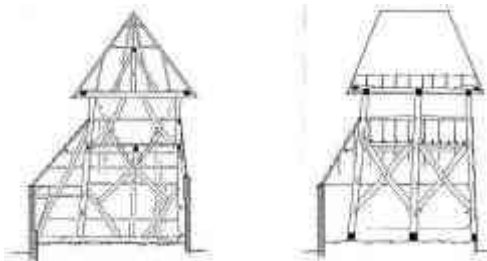

De oude kerk van Dommelen stond op de Kerkakkers, even voor de plek waar deze op het Helenadal uitkomt. Kerk en klokkenstoel zijn omstreeks 1883 afgebroken.

Het bijzondere van de Bergeijkse stoel is ook dat deze qua type naadloos aansluit bij die uit Frans-Vlaanderen, de streek tussen Duinkerken, Sint-Omaars,

Kortrijk en Ieper. Het gebied dat sinds 1687 bij Frankrijk hoort. We moeten dus een verre reis maken om de broers van onze klokkenstoel te zien. Hier stonden er ooit meer dan dertig. Ook daaruit blijkt overigens weer hoe bijzonder ons Bergeijkse klokhuis is. Het is het enige Nederlandse voorbeeld van een vrijstaande stoel van het zuidelijke type. De meeste van deze klokhuisen werden gebouwd bij kerken die nooit over een toren beschikten. Dat is ook in Frans-Vlaanderen het geval, al zijn daar ook wel torens in de Tachtigjarige Oorlog gesneuveld.

De vrij grote kerk van Someren had ook een klokkenstoel. De al even fors uitgevallen kerken van de welvarende dorpen Den Dungen, Oisterwijk en Gemert moesten het tot ver in de 19^e eeuw met een daktoren(tje) stellen. Een kloeke toren was er in Bergeijk wel geweest maar die was ingestort. Ons luidhuis is relatief groot. Er kunnen twee klokken in hangen, maar of er ooit een tweede is geweest, is aan de constructie niet af te lezen. De geheel in eikenhout gebouwde constructie heeft de vorm van een kubus. Er zijn allerlei ongerijmdheden op te merken die uiteenlopende interpretaties mogelijk maken. Nu we weten dat er in het Luidhuis voor twee klokken plaats is, dringt de vraag zich op of er in de oude toren ook meer dan één klok heeft gehangen. Was er ook een uurwerk? Lezers van De Keersopper zullen zich nog herinneren dat er een uurwerk was dat voor de tijdaanwijzing in het daktorentje zorgde. Het staat sinds enkele jaren in het Bezoekerscentrum 'Teutenhuis'. Van de Moosdijk beschrijft een verdwenen klok die in het daktorentje hing. Deze klok werd in 1655 betaald en werd gemaakt ter vervanging van 't cleijn clocke'.

Nieuwe toren?

Toen rond 1960 werd gedacht aan een grotere kerk is een verlenging van de Hofkerk met een toren ontworpen. Uiteindelijk kwam er een paar honderd meter verderop een nieuwe kerk met een nieuwe toren. Daarvan is alleen de toren nog over. We mogen ons gelukkig prijzen dat de geplande vergroting van de Hofkerk niet van de grond is gekomen. Hoewel het ontwerp zijn verdiensten had, zou de kerk veel van haar karakter hebben verloren. De klokkenstoel zou deze uitbreiding niet hebben overleefd. Het historisch besef dat monumenten onvervangbaar zijn, is ook in Bergeijk in zoverre gegroeid, dat het behoud van klok en klokkenstoel vanzelfsprekend zijn geworden. Ook dat is een omstandigheid waarmee we ons gelukkig mogen prijzen.

Dick Zweers, bouwhistoricus

HOE DE HOFKERK HAAR TOREN VERLOOR

In het treurige jaar 1650 werd Bergeijk getroffen door een ramp waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag te zien zijn. De toren van de Petruskerk stortte in, een deel van de kerk met zich meesleurend. De gevolgen zouden nog erger zijn geweest als de Bergeijkse gemeenschap niet gewaarschuwd was geweest. Dan zou de machtige Katherina-klok, waarvan wij thans de verjaardag vieren, de ramp niet hebben overleefd.

In zijn boek *Beschrijving van Bergeijk*, dat in 1900 verscheen, doet de onvolprezen Meester Panken als volgt verslag van het gebeuren: *“Niet lang nadat de Protestanten de oude parochiekerk in hun bezit hadden genomen, werd zij door een onvoorzien toeval van haren uiterlijken luister beroofd. Het was toch in het jaar 1650 dat haar hoofdtoren instortte en door zijnen val een deel van het schip dezer kerk en hare beide zijbeuken over een lengte van ongeveer elf meters verbrijzelde.”*

Ook de *resoluties* van de Raad van State beschrijven hoe het gegaan is. De verslagen over september 1650 geven aan dat Abraham Tempelaer, rentmeester van de geestelijke goederen te 's-Hertogenbosch, persoonlijk naar Bergeijk toog om de grote mankementen van de toren in ogenschouw te nemen. Daar ziet hij met eigen ogen dat de toren *“bevonden is van onder uyt den gront tot boven aenden boogh ende tegenoverstaende pilaer van malcanderen te zijn gescheurt ende oversulcx groot peryckel te zijn van geheel neder te storten, dat aende kercke groote schade soude doen”*. De rentmeester maakt meteen duidelijk dat het onderhoud van de toren voor rekening komt van de *“gemeyne ingesetenen van Bercheyck ende niet tot laste van tlandt”*. Hij maant de ‘wethouders’ de toren zo snel mogelijk te laten repareren om te voorkomen dat de *“muragien vanden toren alle dage meer ende meer barstende”*, met gevaar dat de hele toren omvalt. Het bestuur krijgt negen dagen de tijd om orde op zaken te stellen. Anders zal Tempelaers *“tselve laten by de handt nemen tot haeren laste”*.

Even verderop in het resolutieboek bevindt zich een brief van de rentmeester van Kempenland, waarin hij schrijft dat de Bergeijkse

kerktoren in de nacht van 9 op 10 september 1650 *“van boven tot aen den gront geheel is nedergestort, met een stuck vanden sydemuere ende een pilaer aenden suytsyde al te samen met het geheel houtwerck ofte spitse onder de voet leggende”*. Alles is vermorzeld; de hele westkant en een deel van de zuidzijde *‘liggen gans open’*. De rentmeester maakt zich zorgen dat ook het leidak en het schip van de kerk bij *‘stercke westewinden voorts sall affsmyten ende geheel verderven’*. Ook *‘t overwelfsel boven ’t groote choor’* is gescheurd en uit elkaar gebarsten, zodat ook dit *‘niet sonder groot peryckel en is, van gelijcken neder te vallen’*. De rentmeester stelt voor dat, nu de schade nog te overzien is, op kosten van het land de kerk weer wordt dicht gemaakt. En dat de schade van de toren en de verdere kosten voor rekening van het dorp komen. We hebben al gezien dat de rentmeester in Den Bosch de geldbuidel het liefst gesloten hield. Met een grote muur, versterkt met stevige steunberen (stenen genoeg!), zal de kerk voor de komende eeuwen weer dicht gebouwd worden.

Er is weinig duidelijkheid over de omstandigheden die tot de ondergang van de toren hebben geleid. Een theorie is dat het onderhoud van de toren in de Tachtigjarige Oorlog - wegens het geldgebrek dat bij een oorlog hoort - tekort was geschoten met als gevolg dat de toren bouwvallig was geworden. Van de bouwhistoricus Dick Zweers komt de hypothese dat de toren bij tussentijdse verbouwingen op onoordeelkundige wijze was verhoogd. Kerktorens dienden in tijden van spanning en oorlog ook als

uitkijkpost. Hoe hoger de toren, hoe beter het uitzicht. Omdat de basis van de toren niet op de 'groei' van de bovenbouw berekend was, kunnen fatale barsten zijn ontstaan. Toen de gebreken eenmaal gesignaleerd waren, werden uit voorzorg de klok en de in 1637 aangeschafte 'comme' of archiefkist van de gemeente Bergeijk uit de toren verwijderd. Zo'n archiefkist bevatte belangrijke documenten en soms zelfs kostbaarheden van een dorp. Zij werd vaak bewaard in de toren van een kerk, omdat zij daar veilig was voor brand en roof. Vanwege het gemeenschappelijke karakter van de inhoud waren er verschillende sloten op aangebracht, zodat ook verschillende sleutels nodig waren om haar te sluiten en te openen. Drie schepenen hadden een sleutel en waren er dus steeds gezamenlijk getuigen van als de kist geopend werd. Aan dit aspect is de benaming 'schepenenkist' te danken.

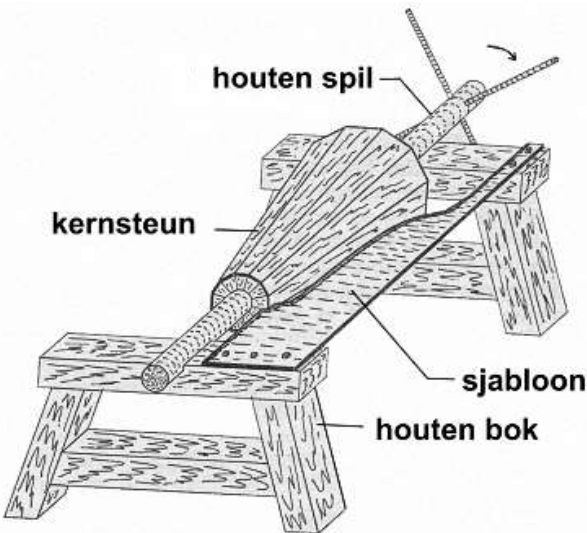
Ook de zorg voor een nieuwe, adequate huisvesting van de klok vroeg met onmiddellijke ingang de aandacht. De bevolking van Bergeijk had daar baat bij, niet alleen in verband met een goede informatie over het tijdsverloop, maar ook met het oog op een goed alarmsysteem in het geval dat er gealarmeerd moest worden als er gevaar dreigde of brand was uitgebroken of als er een belangrijke gebeurtenis moest worden aangekondigd. Omdat de bouw van een nieuwe toren binnen afzienbare tijd niet te betalen was, werd na ampel beraad gekozen voor een luidhuis. De realisering daarvan werd niet bepaald doortastend aangepakt. Er was van wreveld, onwil en onmin sprake, bij voorbeeld omdat de kerk in het overwegend katholieke Bergeijk nu in protestantse handen was. De Bergeijkse bestuurders beweerden niet te weten hoe ze een luidhuis moesten bouwen. Daarom stuurde de rentmeester een Bergeijkse werkgroep naar Westerhoven, op 'dienstreis', om het daar gebouwde luidhuis te bestuderen. Al met al duurde het tot 1669 voordat de problemen waren opgelost en het Luidhuis in gebruik werd genomen. Voor de bouw was de gemeente leningen aangegaan met Pelt en Eersel. Sinds het begin van de vorige eeuw is het luidhuis uniek in het Kempenland. Het is het tweede oudste, gedeeltelijk stenen gebouw van Bergeijk.

Wim van Dooremolen

KLOKGIETEN: EEN HELS KARWEI

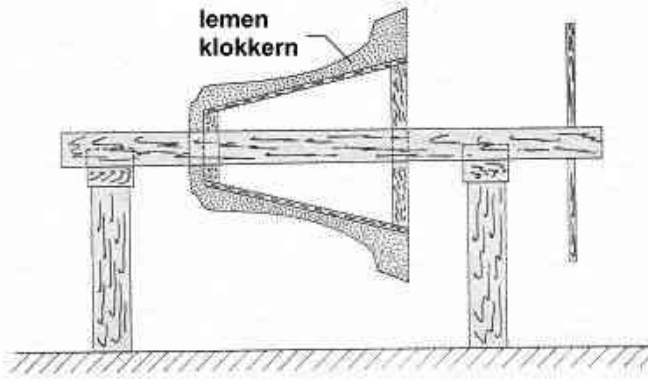
Het gieten van een klok ging, zeker in de Middeleeuwen, gepaard met het stoken van zinderende vuren, gesjouw met gloeiende potten vloeibaar brons, het overstorten in smalle trechters, in ondraaglijke hitte, in met roet en rook gevulde, ondraaglijk hete ruimten. Het was een hels karwei. En dus bepaald geen monnikenwerk. Toch was het een monnik die de eerste ons bekende verhandeling over het gieten van een klok schreef: de Benedictijn Theophilus. Al in 1125 noteerde hij het verloop van een procedé dat de geschiedenis in zou gaan als de horizontale gietmethode.

De kern van dit proces bestaat uit het vormen van een klok van *was* op een vorm van leem, die vervolgens omhuld werd met een mantel van leem. Het modelleren van de klok gebeurde uit de vrije hand met hulp van een beitel. Later, tussen 1300 en 1350, werd de vorm van de klok met behulp van sjablonen bepaald. In wezen bleef de methode ongewijzigd.

Rondom een houten spil, die horizontaal kon wentelen, werd met leem een klok gevormd. Die vormde in feite de binnenkant van de klok. Als de leem droog was, werd daarop een waslaag aangebracht met daarin openingen om er brons in te kunnen gieten en lucht te laten ontsnappen. Versieringen of teksten op de klok moesten in dat stadium al in de was uitgesneden zijn.

Als de waslaag droog was, bracht men daarover een nieuwe laag leem aan.

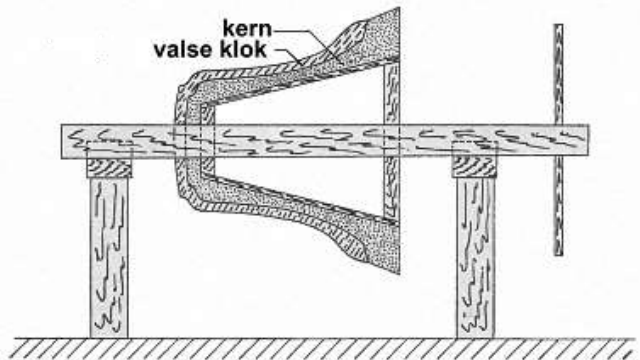

De was (men spreekt wel van 'de valse klok') zat dan dus tussen twee leemlagen geklemd. Na droging van de laatste leemlaag werd het nu loodzwaar geworden gevaarte van de houten bok

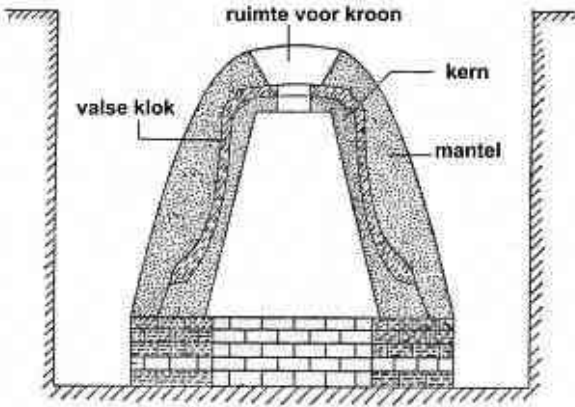
getild. De houten spil werd verwijderd. Daarna plaatste men de vorm verticaal op een stenen vloer in een kuil. In het gat van de houten spil werd een *klepeloog* aangebracht, de metalen lus waaraan later de klepel zou komen hangen. Bij het gieten zou die stevig vast komen zitten. Ook werd bovenop de klok een *kroon* aangebracht, die ook weer bestond uit een waslaag tussen twee leemlagen.

In de volgende fase werd de was tussen de twee leem lagen uitgesmolten door het geheel van onderen sterk te verhitten. Op de plaats van de waslaag ontstond dan een loze ruimte. En die kon gevuld worden met het brons.

Vervolgens werd het hele bouwsel met een dikke laag stevig aangestampte aarde bedekt. Dat omhulsel moest heel stevig zijn om opwaartse en zijwaartse druk te kunnen weerstaan.

Ten slotte werd in de ruimte tussen de leemlagen het vloeibare brons gegoten. Dat brons was ontstaan door in een pot eerst koper (80%) en daarna tin (20%) te smelten en te mengen. Het was deze legering die uiteindelijk het klankrijke brons zou opleveren. Om het mengsel te smelten, was een temperatuur van 1200 graden nodig

Belangrijk was dat de klok in één keer gegoten werd, want brons van verschillende temperaturen hecht zich niet aan elkaar. Een probleem was ook dat één pot, gevuld met een enorme hoeveelheid gloeiendheet gesmolten brons, niet te hanteren was. De oplossing werd gevonden door gelijktijdig meerdere

potten brons te bereiden. De vuren daarvoor – met hardhout gestookt – moesten dus tegelijk een temperatuur van twaalfhonderd graden bereiken. Als alle potten op temperatuur waren, werden ze gelijktijdig door groepjes arbeiders in de vulgaten uitgestort. Een gevaarlijk karwei. Ook al omdat van beschermende kleding nog geen sprake was. Het hier beschreven procedé heet "a cire perdue" (cire = was; perdue = verloren.) Het wordt nog altijd toegepast.

Het mag duidelijk zijn dat het gieten van de klok Katherina in 1367 niet alleen groot vakmanschap maar ook de nodige durf vereiste.

Jaap Bussing / Theo Antonis

VAN KLEPPEN EN BEIEREN

Als tegenwoordig de kerkklokken uitbundig luiden, hoor je ook wel eens de vraag: *“Moet dat nou, al die herrie”*. Niet iedereen realiseert zich dat

het luiden van de klok cultureel erfgoed is, dat het bij de westerse traditie hoort en dat we er daarom zuinig op moeten zijn.

In de eerste eeuwen van onze jaartelling zal de klok niet hebben geluid, althans niet om kerkdiensten aan te kondigen. De Christenen gaven in die tijd weinig ruchtbaarheid aan hun bijeenkomsten; ze werden namelijk of vervolgd of slechts geduld. Pas vanaf 313, toen keizer Constantijn de Grote het Christendom tot staatsgodsdienst promoveerde, kon dit veranderen. Monniken

begonnen in de jaren daarna hun godsdienstige bijeenkomsten aan te kondigen met trompetgeschal. In Ierland werd hiervoor een bel gebruikt. Ierse missionarissen brachten de bel naar het vasteland en gebruikten haar om mensen bij elkaar te roepen.

Vanaf de zesde eeuw verdrong de klok de bel. In de achtste eeuw werd het ritueel van de klokwijding ingevoerd, bestaande uit wassing, zalving en bewieroking. Een gewijde klok werd in staat geacht de duivel en andere boze geesten op de vlucht te jagen. Als een klok niet gewijd werd, dan zou zij, zo werd op grond van een oude legende aangenomen, door de duivel gekaapt worden. Hij vloog er dan mee weg en boekte daarmee een overwinning op de Almachtige. Zodra hij met de buitgemaakte klok boven een ven kwam, liet hij haar vallen. Wie op kerstavond langs deze vennen loopt, hoort de daar door de duivel gedumpte klokken nog luiden. Zo had Bergeijk zijn Fresseven, Luyksgestel zijn Doodenput, Westerhoven zijn Breeput, en Borkel het Malpieven.

Al in de middeleeuwen werden klokken bij allerlei gelegenheden geluid. Ze waren het communicatiemiddel bij uitstek en niet meer weg te denken uit de samenleving. De klok werd bijvoorbeeld geluid om de schutterij bij elkaar te roepen, alarm te slaan bij brand en mensen op de been te brengen voor het bluswerk, en om te waarschuwen als er storm, onweer of hagel op til was. Ten tijden van oorlog was het luiden van de klok aan voorschriften gebonden. Zo mocht tijdens de laatste wereldoorlog in eerste instantie niet geluid worden. Later werd dit verbod weer opgeheven. Vanaf 1941 mocht er alleen geluid worden in het kader van luchtalarm.

Een klok kan niet alleen luiden, zij kan ook kleppen, slaan en beieren. Bij het luiden zwaait de klok heen en weer. De klepel raakt afwisselend de ene en andere zijde. Bij kleppen zwaait de klok ook heen en weer, maar raakt de klepel telkens dezelfde zijde. Kleppen is min of meer in onbruik geraakt omdat het alleen maar handmatig kan. Bij het slaan hangt de klok stil en wordt een hamer tegen de klok geslagen. Deze methode wordt gebruikt om de uren aan te geven. Bij het beieren hangt de klok stil en wordt de klepel afwisselend tegen de ene en de andere zijde geslagen.

De klok Katherina heeft stille periodes gekend. In 1637 was ze uit de toren gehaald vanwege de slechte toestand van de toren. Pas in 1669, na de bouw van het Luidhuis, kwam zij weer in actie. Van eind november 1899 tot eind januari 1900 logeerde de klok in Stratum voor onderhoud. Ook voor en tijdens de restauratie van het Luidhuis in 2007 deed Katherina er het zwijgen toe.

Tegenwoordig laten de klokken zich horen bij het aankondigen van een kerkdienst, het oproepen tot gebed, bij een doop, huwelijk, overlijden en begrafenis, bij de jaarlijkse dodenherdenking en bij andere droevige of feestelijke gebeurtenissen

De oproepen tot gebed wisselden in de loop der eeuwen sterk van karakter. In de Middeleeuwen werd 's morgens vroeg al geluid om de gelovigen er aan te herinneren dat zij driemaal een Onze Vader en Wees Gegroet dienden te bidden. Iedere vrijdagmiddag werd er geluid ter herinnering aan het lijden van Christus. In 1456 schreef Paus Callixtus III voor om de klok voortaan alle dagen in het middaguur te luiden teneinde de gelovigen aan te sporen te bidden voor de bescherming tegen de Turken. Lodewijk XI

zou dit later omzetten in een gebed voor de vrede. Paus Pius V voerde in 1571 het driemaaldaagse *Angelus* in, Het gebed van *de Engel des Heren*. Paus Pius XII vroeg bij het luiden van de middagklok zich verbonden te weten met de ‘zwijgende kerk’ achter het IJzeren Gordijn.

In Bergeijk werd met het Angelus luiden in 1648 gestopt, toen de kerk door de Protestanten werd overgenomen. Pas in 1844 werd het weer ingevoerd.

Om het angelus te luiden wordt op 't Hof de klok in het torentje op de Hofkerk gebruikt. Het luidt tegenwoordig door de week iedere dag om 09:00, 12:00 en 17:00 uur.

Het Angelus op een beroemd schilderij van Millet

Volgens een legende vliegen op Witte Donderdag alle klokken naar Rome om op Paasmorgen weer terug te komen en dan de mensen te wekken met uitbundig kloggelui, want de vasten is voorbij. Onder dit gelui laten de klokken de uit Rome meegebrachte paaseieren voor de kinderen vallen in tuinen en parken.

Theo Antonis

VAN BEL TOT BEIAARD

China, 2000 jaar voor Christus: er zijn klokken en klokjes in gebruik in tempels en paleizen. Niet alleen voor muzikaal vermaak maar ook bij ceremonies. De klank van de klok heeft een bezwerende en magische kracht.

Perzië, 1000 jaar voor Christus: priester-koningen dragen gouden belletjes aan de zoom van hun kleding. Paarden dragen ze aan hun tuig.

Israël in de oudtestamentische tijd: in de tempel van Salomo klinken klokjes en rinkelen belletjes.

Egypte in dezelfde tijd: Priesters dragen belletjes aan hun voeten. Feesten ter ere van de God Osiris worden met belgerinkel aangekondigd. Belletjes aan het tuig beschermen paarden tegen boze geesten.

Griekenland in de oudheid: op een heilige plaats sturen door de wind bewogen belletjes profetieën de wereld on. Wie het vatten kan, vatte het.

Rome in de klassieke tijd: de klok wordt geluid als het badhuis opengaat of als de spelen beginnen. Legioenen voeren een klok mee als zij ten strijden trekken, in een klokkenstoel, op een wagen. Keizer Augustus laat klokjes aanbrengen aan de gevel van de tempel van Jupiter.

Gallië: De Kelten hanteren handbellen, waaraan zij bijzondere krachten toekennen.

Milaan in de vierde eeuw: in het edict van Milaan (313) omarmt de Kerk van Rome de klok. Paulinus (354 - 431), bisschop van Nola, wordt door sommige geschiedschrijvers wel als de uitvinder van de kerkklok aangewezen.

Spanje in de vijfde eeuw: Alom worden hier kerkklokken geluid. Het oproepen tot godsdienstoefeningen verspreidt zich over heel Europa. De klokken worden allengs groter. Lange tijd worden zij opgehangen boven kerkdaken of in primitieve klokkenstoelen. Ook verschijnen de eerste kerktorens.

Duitsland zevende eeuw: Het Stedelijk Museum in Keulen bezit een klok uit 613 in de vorm van een koebel. Zij is gemaakt van drie aan elkaar geklonken platen.

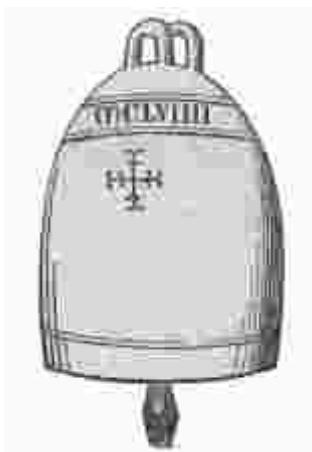
Rome zevende eeuw: Paus Sabinianus stelt regels op voor het luiden van de klokken.

Hierin stond wanneer in de morgen, middag en avond moest worden opgeroepen tot gebed. Een overblijfsel hiervan is het Angelus .

Rijnland achtste eeuw: klokken worden nu ook gebruik als er gevaar dreigde of brand was ontstaan. Karel de Grote verbiedt (in 789) het dopen van klokken, die bedoeld waren om hagel en bliksem te bestrijden.

West-Europa in de twaalfde eeuw: de klok wordt dienstbaar aan de wereldlijke overheid. In veel steden verrijzen speciale klokkentorens. Ook in kloosters en abdijen neemt het klokgeluid toe. Soms ontstond hierdoor wrijving tussen kloosters en parochies.

De vorm van de klok is in de loop van de eeuwen veranderd. Met de vorm evolueerde de klank

In 1225 beschrijft de Duitse monnik Theophilus het gieten van de klok. In die tijd ontstaat ook door het combineren van de klank van verschillende klokken het klokkenspel. Tegelijkertijd ontstond een voorkeur voor het huidige gotische model.

Den Bosch veertiende eeuw: Het Bossche klokkengieterscentrum gaat klokken gieten in een centrale gieterij. Voorheen werden de klokken ter plaatse in of bij de kerk gegoten.

In de jaren daarna maakt het gieten van klokken een spectaculaire ontwikkeling door. De klokkengieters zijn nu de kunst meester een gewenste klank en toon te realiseren. Zo wordt de bouw van een carillon mogelijk. Bij het luiden werd de spierkracht vervangen door elektriciteit.

Theo Antonis

Illustraties:

- Assyrische paardenbellen; 7de eeuw v. Chr.
- Romeinse ijzerbel; 1ste – 3de eeuw na Chr.
- Klok in de vorm van een koebel uit 613
- Klok uit 1159
- Klok uit 1164
- Klok uit 1238

BRONNEN EN LITERATUUR

Voor de artikelen in dit blad raadpleegden de auteurs de volgende bronnen:

- Elly van Loon-van de Moosdijk, 'Goet ende wael gheraect', 2004 ;
- André Lehr, 'Beiaardkunst in de lage Landen', 1991;
- André Lehr, 'Van Paardebel tot Speelklok', 1967;
- Giorgi, Rosa, 'Heiligen, 365 dagen kunst en geloof', 2010;
- Philippe Despriet, 'Vlaams Erfgoed in de Franse Westhoek', 1981;
- Jozef van Overstraeten, 'De Nederlanden in Frankrijk', 1967;
- Herman Strijbos, 'Kerken van Heren en Boeren', 1995;
- Dick Zweers, 'Hofkerk Bergeijk; Bouwhistorisch Onderzoek kapconstructie', 1999;
- P.N. Panken/Johan Biemans, Spokerijen in de Kempen;
- P.N. Panken, De dagboeken van meester Panken, delen 1 t/m 6;
- Panken en Van Sasse van Ysselt 'Beschrijving van Bergeijk', 1900;
- Henk Beijers, Archief Collectie, BHIC RRS inventarisnummer 122;
- Leen den Besten, Het luiden van kerkklokken; Kerkleven Nieuwe Stijl (Protestantse Gemeente Duiven), 2008 e.v.;
- Rini de Groot, Klokken met Romeinse eieren;
- Jan Kuipers, Als de klokken luiden, gebruik en tradities;
- Ben Hartman, Begravenisrituelen;
- Bernard van Dam, Oud-Brabants Dorpsleven; Wonen en werken op het Brabantse platteland (Stichting Brabants Heem), 1972;
- G.W. Tempelmans Plat, Luidklokken, klokluiden en klokkenstoelen;
- Ferd. Timmermans, Luidklokken en beiaarden in Nederland;
- Jo Claes, Beschermheiligen in de lage landen;
- Bossche Klokkengroep,
Het is al Klok wat de Klok slaat, 2016.

ILLUSTRATIES

Naast de foto's van Martien Veekens (op de omslag), Wim van Dooremolen (pagina 1 en 4) en Theo Antonis (pag. 2, 5 en 24) zijn hier speciaal te vermelden:

- Pagina 8 Foto Johan Biemans
- Pagina 9 Oud Strijps Nieuwsblad, 2003
Dommelen, 1853, repro Johan Biemans
- Pagina 10 Opmeting BUR02, Peter Boer, 2003
- Pagina 12 Tekening John van Lierop, 1998
- Pagina 24 Beeldbank RCE

IN DIT NUMMER

- Er is er een jarig / Hulde aan een 650-jarige
Cas van Houtert pag. 1
- Een klok genaamd Katherina
Dick Zweers pag. 3
- Hoe de Hofkerk haar toren verloor
Wim van Dooremolen pag. 11
- Klokgieten: een hels karwei
Jaap Bussing / Theo Antonis pag. 14
- Van kleppen en beieren
Theo Antonis pag. 17
- Van bel tot beiaard
Theo Antonis pag. 20
- Bronnen en literatuur* pag. 23

ISSN: 2213-820X

Redactie: info@heemkundekringbergeijk.nl
Cas van Houtert *Wim van Dooremolen*
Jaap Bussing *Ad Tilborghs*
Martien Veekens (tevens vormgeving en productie)